

איבן (ישראל) מרקוס

טקסי ולדות

חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

איבן (ישראל) מרקוס

טקסי ילדות

חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים

איבן (ישראל) מרקוס

טקסי ילדות

חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים

תרגמה מאנגלית

טל אילן

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Originally published in English under the title
Rituals of Childhood: Jewish Acculturation in Medieval Europe
by Ivan G. Marcus
Copyright © 1996 by Yale University Press

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (י"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, ד"ר שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכות המערכת: מעין אבינרי-רבהון

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע
קרן לוסיוס ג' ליטאואר
קרן פרדריק ו' הילס, אוניברסיטת ייל

This publication was made possible through a grant
from the Lucius N. Littauer Foundation
and from the Frederick W. Hilles Fund of Yale University.

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 1998

מסת"ב 965-227-129-2 ISBN

Catalogue No. 185-396 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ח

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית (גרף חן) בע"מ

כלם בירושלים

לג'ודי

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	פרק ראשון מבוא: טקסיות והיסטוריה תרבותית של היהודים בימי הביניים
36	פרק שני טקס החניכה
57	פרק שלישי חינוך יהודי קדום
73	פרק רביעי מזון מגי ומחוות לחיזוק הזיכרון
106	פרק חמישי קריאה סמלית
142	פרק שישי טקסי חניכה בתרבויות דתיות
175	ביבליוגרפיה וקיצורים
185	מפתח

פתח דבר

הריתי ספר זה במשך שנים רבות. חלקים ממנו מבוססים על הרצאות בעקבות פניות של שוחרי הספרייה של בית המדרש לרבנים באמריקה, קולג' דרופסי, המיפגש השנתי של האיגוד ללימודי היהדות (AJS) והקונגרס העולמי למדעי היהדות בירושלים.

חברים רבים קראו את כל כתב היד או חלק ממנו ודנו אתי בנקודות מסוימות, הציעו הצעות חשובות או קריאות חלופיות ופירושים אחרים, או הפנו אותי למקורות שלא ראיתי לפניהם. בעונג רב אני מוקיר את עזרתם של משה אידל, האוארד איילברג-שוורץ, יורם בילו, שלום בראשר, סבסטיאן ברוק, ויליאם ג'ורדן, ישעיהו גפני, איתמר גרונולד, אברהם גרוסמן, יוסף דן, אלימלך הורוביץ, יוסף הקר, יצחק זימר, ישראל יובל, עלי יסיף, אורלין כהן, ג'רמי כהן, מרק ר' כהן, שייה ג"ד כהן, איליין מוריס, קנת ר' סטאר, רוברט סטייסי, שמא פרידמן, ג'ילס קונסטבל, מירי רובין, דוד רודרמן, מיכאל שוורץ, רגינה שטיין, ריימונד פ' שיינדלין, אנמארי שימל, מנחם שמלצר, פטר שפר וישראל תא-שמע. ברצוני להביע את הערכתי למנחם שמלצר, שהיה בעבר הספרן של ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ולמאיר רבינוביץ, שממלא תפקיד זה עתה. במהלך השנים פתחו הללו בפני, ביחד עם הרב ג'רי שוורצברד ועוזריהם, את אוצרותיה הייחודיים של הספרייה בסבלנות ובמיומנות אין קץ.

ראובן בונפיל והרווי גולדברג, שניהם מן האוניברסיטה העברית בירושלים, העניקו מזמנם מעל ומעבר למצופה כדי לשפר חיבור זה. אני אסיר תודה להם על הערותיהם המלומדות, הן בכתב, הן בדואר אלקטרוני והן בעל פה. ברצוני להודות למערכת המדעית של מרכז זלמן שזר ולמנהלו, צבי יקותיאל, על שקיבלו ספר זה לפרסום ועשו ככל יכולתם להשלמת מפעל זה. במיוחד רצוני להודות לד"ר טל אילן על תרגומה המתוחכם והמדויק של ספרי.

תמיכה כספית להוצאת הספר סיפקו קרן פרדריק ו' הילס (Frederick W. Hilles) לפרסומים, אוניברסיטת ייל, וקרן לוסיוס נ' ליטאואר (Lucius N. Littauer). אני כמובן אסיר תודה לשתייהן.

אני מוצא שראוי להקדיש ספר זה, העוסק בחניכת ילדים, לאשתי ג'ודי, אשר במסגרת תפקידה כרופאת ילדים החולים במחלות דם וסרטן משקיעה את מרצה וכשרונותיה כדי להדריך חולים ומשפחותיהם, וכחברתי הטובה ביותר מאז ימי נעורינו איפשרה לנו להדריך ולחנך את ארבעת בנינו בילדותם ובבגרותם.

מבוא: טקסיות והיסטוריה תרבותית של היהודים בימי הביניים

בגיל חמש או שש החל ילד יהודי שחי באשכנז (גרמניה או צרפת) של ימי הביניים את חינוכו הפורמלי על ידי נטילת חלק בטקס חניכה מיוחד.¹ השכם בבוקר חג השבועות היה משהו עוטף אותו במעיל או בטלית ונושאו מביתו אל המלמד.² את הילד הושיבו על ברכי המלמד, והלה הראה לו לוח ועליו אותיות האלף בית. המלמד קרא את האותיות תחילה בסדר עולה ואחר בסדר יורד, ולבסוף בזוגות, תוך שהוא מעודד את הילד לחזור בקול רם על דבריו. אחר מרח המורה דבש על האותיות שעל הלוח וציווה על הילד ללקקו.

עתה הובאו עוגות ועליהן נכתבו פסוקי מקרא. את אלה צריכות היו לאפות בתולדות מקמה, דבש, שמן וחלב. אחר כך הובאו ביצים קשות קלופות ועליהן פסוקי מקרא נוספים. המורה קרא את המילים שעל העוגות והביצים, והילד חזר על אשר שמע ואחר אכל את העוגות והביצים.

אחר כך ביקש המורה מן הילד לדקלם השבעה כנגד פותח, שר השיכחה, שילך הרחק ולא יסתום את ליבו של הנער. המלמד אף הורה לילד כיצד להתנדנד הלך ושוב שעה שהוא משנן את שיעוריו בקול רם.

1 במקורות עתיקים יותר מעודדים את האב להתחיל בלימוד בנו "כשהתינוק מתחיל לדבר" (ספרי, דברים מו [מהר' פינקלשטיין, עמ' 104]; תוספתא, חגיגה א ב [מהר' ליברמן, עמ' 375]; בבלי, סוכה, מב ע"א ומקבילות; שולחן ערוך, יורה דעה, רמה: ה). כל המקורות מימי הביניים בעניין הטקס, המובאים ביתר פירוט בפרק ב, מניחים כמובן מאליהם, שהילד לא החל את חוק לימודיו לפני גיל חמש; השווה מדרש תנחומא לויקרא, יט כג; תנחומא בוכר, קדושים, יד, וראה פרק ג. חסרים לנו תיאורים אקראיים, בלתי תלויים בטקסטים הכתובים, בדבר גילו של הילד בעת הטקס, וניתן להניח שהוא עבר אותו בכל שלב בין הגילים שלוש ושש.

2 במקרא נקרא חג השבועות "ביכורי קציר חטים" (ויקרא, כג ט-כב; במדבר, כח כו); ויהי יום זה עם חג מתן תורה הוא בתר"מקראי. ראה: בבלי, שבת, פח ע"א, והשווה: ספר היובלים, א א-ו; ו י-כ. בחג השבועות, לפי הברית החדשה, ירדה רוח הקודש על השליחים וכך נוסדה הכנסייה הקדומה; ראה: מעשי השליחים, ב א-ד, וראה גם הדין להלן.

כפרס זכה הילד לאכול פירות, אגוזים ומטעמים אחרים. בסוף הטקס הוביל המלמד את הילד אל שפת הנחל והסביר לו שהמשך לימודיו בתורה, כמו המים השוצפים בנהר, אין לו סוף. כל הטקסים הללו, כך נאמר לנו, ירחיבו את לב הילד.³

ספר זה חוקר את תולדותיו ואת פירושו של טקס ימי ביניים זה, שבו החל הילד היהודי האשכנזי את חוק לימודיו. הוא מדגים כיצד גישה אנתרופולוגית-היסטורית לדברי ימי טקסים בישראל בימי הביניים עשויה לתרום לכתיבת היסטוריה חדשה של יהדות ימי הביניים כתרבות ייחודית. אם נבין את יהדות אירופה בימי הביניים כתרבות ייחודית, יהיה צורך לבנות דגמים חדשים להבנת ההשתלבות התרבותית היהודית באירופה הימי ביניים ולהבנת המגעים שבין יהודים ונוצרים בחברה הכללית. על ידי ניתוח טקסים, מחוות, סיפורים ואומנות חזותית נוכל לראות כיצד המסורות היהודיות העתיקות נשתמרו בזיכרון ועוצבו מחדש, לעיתים כחלק מויכוח עם סמלים נוצריים בני הזמן.

מספר רב של מקורות, הן כתובים והן מאוירים, ניתנים להתפרש כביטוי לפולמוס חברתי, שהוא קטגוריה היסטורית-תרבותית, שאותה השליכה נטלי זמון דיוויס על המאבקים הפרוטסטנטיים-קתוליים בצרפת של המאה ה-16. תוך שהם חיים בנפרד ובו בזמן גם ביחד, חגגו יהודים ונוצרים את תרבויותיהם הדתיות בטקסים פומביים, שנצפו על ידי בני התרבות האחרת, דבר שסייע להם, בדרכם שלהם, להבין את העולם. משוב תרבותי זה היווה ציר מרכזי בתרבות אשכנז.⁴ ניתוח סמלי של טקסים והשתקפויות אחרות של פולמוסים חברתיים מציע נקודת השקפה אחרת על יחסי גומלין בין יהודים לנוצרים מאשר, למשל, ניתוח התפתחויות בתוך ההלכה היהודית או ויכוחים רשמיים כתובים בין הדתות.⁵ נוסף

3 על לב במובן שכל, ראה: H.L. Ginsberg, 'Heart', *Encyclopedia Judaica*, VIII, Jerusalem 1971, pp. 7-8

4 N.Z. Davis, 'The Rites of Violence', בתוך ספרה: חברה ותרבות, עמ' 152-187. אני עוסק בכתיבת חיבור נוסף על האופן שבו יהודים ונוצרים מדמים את האחר ואת עצמם. בחיבור זה אראה כיצד אצל בני שתי הדתות נעשה שימוש בסמלים מן התרבות הדתית של האחר, תוך כדי הפוכם וחתירה תחתיהם. ראה: בונפיל, במראה כסופה, עמ' 21-11; וכן: I.G. Marcus, 'Jews and Christians Imagining the Other in Medieval Europe', *Prooftexts*, XV (1995), pp. 209-226

5 יעקב כ"ץ יישם מתודולוגיה סציוולוגית לפירוש ההיסטורי של מקורות הילכתיים בספריו: בין יהודים לגויים: יחס היהודים לשכניהם בימי הביניים ובתחילת הזמן החדש, ירושלים תשכ"א; מסורת ומשבר, ירושלים תשל"ח; גוי של שבת, ירושלים תשמ"ד.

לכך, היסטוריה אנתרופולוגית של תרבות יהודית בימי הביניים שואפת לחדור מעבר להבחנה בין תרבות האליטה לתרבות עממית, אפילו כשאלה "משפיעות זו על זו", ולהגיע להבנת התרבות כמכלול.⁶

היסטוריונים אירופיים ואמריקניים,⁷ ולא רק אנתרופולוגים וחוקרי דת, עסקו בטקסים.⁸ אף שהמחקר האנתרופולוגי מתקשר בדרך כלל עם תצפיות על

מחקר אנתרופולוגי-תרבותי של ההלכה היהודית הינו מפעל רב הקף אך מתבקש. על ויכוחים ראה: כהן, 'לקראת חלוקה פונקציונלית', הכולל מחקר בתחום הרטוריקה הסמלית של סיפורים (עמ' 98-99). השווה: S. Schechter, 'Nachmanides', *Studies in Judaism*, 1st series, Philadelphia 1920, p. 104

אני מתייחס במובאה זו למחקרו החשוב של קרלו גינצבורג בדבר 'ההשפעה המעגלית והיהודית בין תרבותיות שולטות ונשלטות', בתוך: גינצבורג, הגבינה, עמ' xvii. השימוש במונח 'אליטה' רומז שתרבות עממית הינה החלופה. אני מציע, שיש לראות תרבויות כמכלול אחד. ראה: B. Scribner, 'Is a History of Popular Culture Possible?' *History of European Ideas*, X (1989), pp. 175-191. המרכזית בנושא זה היא של C. Geertz, 'Religion as a Cultural Symbol' (1966) *The Interpretation of Cultures*, New York 1973, pp. 87-125

כתב העת *Annales* עמד בחזית המחקר ההיסטורי-אנתרופולוגי מאז היווסדו על ידי מרק בלוך ולוסיאן פבר (Febvre) ב-1929, ראה J. Le Goff, 'Préface', in M. Bloch, *Les rois thaumaturges*, Paris 1983, p. ii האנתרופולוגיה ההיסטורית". לאוסף מחקרים חשובים מכתב עת זה באנגלית, ראה: R. Forster, O. Ranum, eds., *Ritual, Religion and the Sacred*, Baltimore 1982. בנוסף לכך נתמכה גישה זו במחקרים חשובים כמו: K. Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, New York 1971; E. Ladurie, *Montaillou: The Promised Land of Error*, New York 1978; C. Ginzburg, *Night Battles*, New York 1990; *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath*, London 1983; הגבינה, במיוחד עמ' xiii-xxvi, השייכים כולם לקובץ מחקרים בעלי יוקרה והלכת וגדלה. ראה גם: P. Burke, *The Historical Anthropology of Early Modern Italy*, Cambridge 1987. במיוחד המבוא שלו, העוסק בשאלה: מהי אנתרופולוגיה היסטורית? בין ההיסטוריונים האמריקנים, ראה: N.Z. Davis, *The Return of Martin Guerre*, Cambridge MA 1983; *From the Archives*, Stanford 1987. חברה ותרבות; וכן חיבורה התיאורטי החשוב: 'Some Tasks and Themes in the Study of Popular Religion', *The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion*, eds. C. Trinkhaus, H.A. Oberman, Leiden 1974, pp. 307-336. ראה גם: R. Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes of French Cultural History*, New York 1984; 'The Symbolic Element in History', *Journal of Modern History*, LVIII (1986), pp. 218-234

הספרות על טקסים וריטואלים היא עצומה וגעשמה בה כאן שימוש מבוזר. חשיבות מיוחדת יש למחקרים הבאים: E.R. Leach, 'Ritual', *International Encyclopedia*

בגיל חמש או שש החל ילד יהודי שחי באשכנז (גרמניה או צרפת) של ימי הביניים את חינוכו הפורמלי על ידי נטילת חלק בטקס חניכה מיוחד. השכם בבוקר חג השבועות היה מישוהו עוסף אותו במעיל או בטלית ונושאו מביתו אל המלמד. את הילד הושיבו על ברכי המלמד, והלה הראה לו לוח ועליו אותיות האלף-בית. אחר מרח המורה דבש על האותיות שעל הלוח וציווה על הילד ללקקו.

עתה הובאו עוגות וביצים קשות קלופות ועליהן פסוקי מקרא נוספים. המורה קרא את המילים שעל העוגות והביצים, והילד חזר על אשר שמע ואחר אכל את העוגות והביצים. אחר כך ביקש המורה מן הילד לדקלם השבעה כנגד פותח, שר השיכחה, שילך הרחק ולא יסתום את ליבו של הנער. בסוף הטקס הוביל המלמד את הילד אל שפת הנחל והסביר לו שהמשך לימודיו בתורה, כמו המים השוצפים בנהר, אין לו סוף.

ספר זה חוקר את תולדותיו ואת פירושן של טקס ימי ביניים זה. הוא מדגים כיצד גישה אנתרופולוגית-היסטורית לדברי ימי הטקסים בישראל בימי הביניים עשויה לתרום לכתיבת היסטוריה חדשה של התרבות היהודית בימי הביניים כתרבות ייחודית. על ידי ניתוח טקסים, מחוות, סיפורים ואומנות חזותית נוכל לראות כיצד המסורות היהודיות העתיקות נשתמרו בזיכרון ועוצבו מחדש, לעיתים כחלק מויכוח עם סמלים נוצריים בני הזמן.

בשנים האחרונות ניתן לצפות בהחייאתו של טקס החניכה, שנחוג מייד לאחר טקס ה"חלאקה", שבו בגיל שלוש מסופר לראשונה שערן של הילד היהודי. התספורת הראשונה לא היוותה מעולם חלק מטקס החניכה בימי הביניים, אולם לאחרונה צירפו יהודים חרדים בישראל ובברוקלין את שני הטקסים, ויש בכך משום חידוש.

פרופ' איבן (ישראל) מרקוס מופקד על הקתדרה להיסטוריה יהודית על שם פרדריק פ' רוז, והוא פרופסור מן המניין להיסטוריה ולתולדות הדתות באוניברסיטת ייל.

על העטיפה: טקס הקבלה לבית הספר, מחזור לייפציג. לייפציג, ספריית האוניברסיטה
עיצוב העטיפה: סטודיו קונטרסט, ירושלים

דאנאקוד 185-396